
Buitenland

Otto Fricke

Liberaal spagaat of toch bruggen bouwen? Waarom empathie en nuchtere abstractie dragende pijlers van het liberale huis zijn

door **Otto Fricke**

In het Westen liberaler, in het Oosten autoritairder. Zo lijkt Duitsland naar zijn burenen te kijken. Vanuit hier kan een breed scala aan politieke ontwikkelingen worden waargenomen. Bij een deel van onze oostelijke buurlanden worden de rechtsstaat en de vrijheid van meningsuiting aanzienlijk beperkt. Daar wordt de grondslag van de liberale democratie aangetast en uitgehold. Tegelijkertijd regeren in onze westelijke buurlanden liberale partijen; in Nederland levert een liberale partij de minister-president. En daartussen: de FDP, de partij van de Duitse liberalen.

Een partij wier links én rechts omvattende opvatting van het liberalisme voor veel Nederlanders niet meer van deze tijd lijkt te zijn. En inderdaad: de Nederlandse liberalen, zowel de VVD als D66, behalen betere resultaten dan de FDP. Vier jaar lang maakte de FDP zelfs geen onderdeel uit van het parlement en moest de partij vechten om te overleven, terwijl we tegelijkertijd zien dat de liberalen in het Westen de grootste partij vormen. Pas in 2017 lukte het de FDP om weer terug in de Bondsdag te komen. De specifieke oriëntatie van de partij biedt echter ook bijzondere kansen.

Verschuiving van de machtsverhoudingen

Kijken we naar de internationale situatie, dan is er veel wat Duitse en Nederlandse liberalen bindt. Om de vrede te waarborgen, zetten wij ons internationaal in voor duidelijke regels, multilaterale allianties en een democratische staatsinrichting. Na de verschrikkingen van de 20e eeuw is dit naar onze vaste overtuiging de beste weg om collectief geweld te vermijden. Maar om dat doel te bereiken, moet er aan bepaalde voorwaarden worden voldaan: de samenlevingen van de wereld moeten zich verder ontwikkelen en zo moderner en pluralistischer worden. Ze moeten leren onderlinge verschillen te verdragen en te waarderen. Voor veel samenlevingen blijkt dat echter niet makkelijk of zelfs steeds moeilijker te zijn. Tegelijkertijd nemen we waar dat de traditionele machtsverhoudingen veranderen.

De Amerikaanse politicoloog Joseph Nye beschreef al in 2011 deze verschuivingen van de machtsverhoudingen langs twee assen. Op de ene as bevinden zich de economische veranderingen. Landen buiten het OESO-gebied die profiteren van een sterke economische groei, winnen aan invloed. Daarbij wordt meestal als eerste aan China gedacht, maar ook India of Brazilië spelen een rol. Hoe ver deze machtsverschuiving gaat, blijkt uit het voorbeeld van China's plannen voor een nieuwe zijderoute. De economische invloed van China, vooral op Europese landen als Hongarije, gaat vaak gepaard met politieke beïnvloeding. Dat deze relatief jonge spelers op het internationale toneel relevant

worden, leidt nu eenmaal ook tot een groter gewicht van hun normen en waarden. Veel van deze normen staan echter in contrast met de waarden van een liberale democratie en, op zijn minst deels, met de structuren van bestaande multilaterale organisaties.

De tweede as beschrijft de verschuiving van de macht weg van de natiestaten in de richting van private, grensoverschrijdende actoren. Daartoe behoren naast de wereldwijd opererende particuliere concerns ook de met elkaar verbonden wereldwijde digitale netwerken. Deze maken daarbij een eenvoudigere toegang tot informatie, organisatie van burgerbewegingen, maar ook informatievoorziening naast de gevestigde media mogelijk. De connectiviteit van deze digitale netwerken maakt het ook mogelijk om middels algoritmen bepaalde ontwikkelingen te controleren en te sturen. In illiberale landen gaat dat ten koste van de onafhankelijke journalistiek en de vrijheid van meningsuiting. Zelfs het vaststellen van bepaalde feiten creëert hier een kloof tussen de burgers.

Ook in de EU stuit het liberalisme verrasenderwijs op tegenspraak. Want dit historische project van vrede, dat steeds vaker alleen nog maar 'Brussel' wordt genoemd, was voor liberalen nooit alleen maar een interne markt, maar altijd ook een gemeenschap met gedeelde normen en waarden. Des te belangrijker is het daarom deze claim ook te realiseren. Vooral de rechtsstatelijke instituties staan onder druk. De discussies die de illiberale hervormingen in Polen en Hongarije hebben losgemaakt, hebben een

---

uitstralende werking op de hele EU. Europese rechters vertrouwen bijvoorbeeld er bij hun vonnissen in principe op dat rechters in andere EU-landen volgens dezelfde principes, de beginselen van de EU-overeenkomsten en het mensenrechtenhandvest, oordelen. Zodra rechters er echter aan moeten twijfelen of een rechtbank in een lidstaat een effectieve rechtsbescherming verleent, kan de rechtsorde binnen de EU uiteenvallen.

Maar ook vanuit de grondslagen van de EU kunnen we inherente krachten waarnemen. De EU heeft haar uitstraling nog niet helemaal verloren. In ieder geval de voordelen van de interne markt lijken de lidstaten nog bij elkaar te houden. Met name de moeilijke onderhandelingen over de Brexit laten een ongewone harmonie en een gemeenschappelijke positie zien. Ook is er reden tot hoop dat het liberalisme met een generatiewisseling in veel landen een comeback beleeft. Momenteel weet het in enkele van deze landen weer meer ruimte te winnen; voorbeelden hiervan zijn de krappe uitslag van de presidentsverkiezingen in Polen in 2020, de formatie van een verenigde oppositie in Hongarije en de publieke protesten in Roemenië, Malta en Bulgarije.

Desondanks blijft de zorg gerechtvaardigd dat de landen van de Europese Unie op de lange termijn van elkaar afdrijven en het anti-Europese populisme het liberalisme in te veel landen terugdringt. Steeds meer staat de EU voor een zogenaamd verouderde multilaterale en Westerse orde. Bovendien beschikt de EU in tegenstelling tot haar lidstaten over

geen enkele algemene soevereiniteit of duidelijke machtsmiddelen om te kunnen handhaven. Dat komt vooral omdat ze haar geldigheidsaanspraak baseert op de zelfbinding van haar lidstaten; resolute tegenstanders kan ze daarom maar moeilijk tegenstand bieden.

Hoe moeilijk het omgaan met illiberale regeringen in de EU is, kan worden aangetoond aan de hand van het voorbeeld van Polen en Hongarije. De Commissie startte al in 2017 de artikel 7-procedure tegen Polen. Deze procedure wordt bij het risico van een ernstige schending van de fundamentele waarden volgens artikel 2 van het EU-Verdrag toegepast en kan ertoe leiden dat uiteindelijk van het betreffende land het stemrecht wordt ingetrokken. Deze procedure wordt ook drie jaar na het aanspannen ervan nog steeds in de Europese Raad besproken. Triggers waren de hervormingen in het rechtssysteem, die de partij ‘Prawo i Sprawiedliwość’ (PiS; Nederlands: Recht en Gerechtigheid) gedurende haar regeringsperiode sinds 2015 doorvoerde. Er zijn zorgen dat Warschau zich in toenemende mate van de geldende EU-rechtsbeginselen losmaakt. Want intussen geeft de Poolse regering publiekelijk te kennen dat ze in het midden laat of ze de verdere vonnissen van het Hof van Justitie van de EU (HvJ-EU) inzake de justitiële hervorming wil naleven en dat ze twijfelt aan de toepassingsvoorrang van het EU-recht.

Ook tegen Hongarije startte de Commissie in 2018 een artikel 7-procedure. In het verslag van de Commissie van dit jaar over de huidige conditie van de rechtsstaat in

Duitse parlement | Foto: Shirmanov Aleksey

Hongarije beschrijft ze het gebrek aan onafhankelijke controlemechanismen en een nauwe band tussen de politiek en bepaalde nationale bedrijven, wat corruptie in de hand werkt. Daarbij komt dat onafhankelijke media systematisch worden gehinderd en beperkt plus de beslissing om een verzoek voor een prejudiciële beslissing aan het HvJ-EU rechtsongeldig te verklaren. Vooral op de corona-noodwet van de regering Orbán is er internationaal hevige kritiek.

Liberaal bondgenoten

In deze moeilijke situatie is het erg belangrijk om je liberale bondgenoten te kennen. Voor de liberalen in Duitsland zijn de Nederlandse liberalen altijd een belangrijke partner geweest. Belangrijk voor deze samenwerking is daarbij een onderling begrip van elkaars situatie. Des te interessanter is de vergelijking

tussen beide landen. Want de FDP bevindt zich, vergeleken met de beide liberale Nederlandse partijen, in een bijzondere situatie: ze brengt de posities van de beide partijen VVD en D66 bij elkaar. Dat is een uitdaging, maar brengt echter ook kansen om de taken van de toekomst beter aan te kunnen.

Terwijl de VVD een vanuit Duits oogpunt meer rechts-liberale positie vertegenwoordigt en D66 een meer sociaal-liberale, claimt de FDP een liberale partij te zijn die deze vleugels verenigt. Ze streeft ernaar om traditioneel economisch-liberale en traditioneel sociaal-liberale standpunten te combineren. In haar geschiedenis heeft ze beide aspecten, soms het ene meer dan het andere en andersom, benadrukt. Het was voor de FDP niet gemakkelijk om van coalitiepartner te wisselen, bijvoorbeeld

---

van de CDU naar de SPD in 1969 en weer terug in 1982. In deze gevallen zag de FDP dat sommige leden de partij verlieten, terwijl andere zich juist aandienden. Prominente voorbeelden hiervan zijn Erich Mende, die overstapte naar de CDU vanwege zijn afwijzing van Ostpolitik, en Günter Verheugen, die in 1982 lid werd van de SPD vanwege de coalitiewisseling. De verandering in 1982 zorgde er zelfs voor dat de toenmalige jongerenorganisatie van de FDP, de Jonge Democraten, haar samenwerking met de FDP stopte. Daarop werden de Jonge Liberalen, die nog maar twee jaar bestonden, de jongerenorganisatie van de FDP. Het was de eerste voorzitter van de Jonge Liberalen na deze verandering, Guido Westerwelle, die jaren later als voorzitter van de FDP het beste verkiezingsresultaat uit de geschiedenis van de partij behaalde. Veranderingen zijn niet altijd negatief.

Vergeleken met de VVD valt onmiddellijk op: terwijl de FDP de afgelopen decennia tussen de 4,8 en 14,6 procent van de stemmen haalde, is de VVD een centrale machtsfactor. Een regering leiden, zoals de VVD dat met Mark Rutte al jaren doet, is met de verkiezingsresultaten van de FDP al sinds 1949 onvoorstelbaar gebleken. Dit verschil geeft echter ook de perceptie van de kiezers weer; hoe anders werkt het als een liberale partij niet alleen vanuit de oppositie haar posities verdedigt of als juniorpartner in een regering inbrengt, maar het land ook naar buiten toe vertegenwoordigt.

Daarbij mag echter niet vergeten worden: ook zonder bestuurlijke verantwoordelijk-

heid heeft de FDP de politiek en de richting van de Bondsrepubliek vanaf 1949 in belangrijke mate mede vormgegeven. Van de besprekingen over de grondwet na de Tweede Wereldoorlog, via de (politieke en militaire) samenwerking (van Duitsland) met andere Westerse landen en later de vreedstichtende politiek ten opzichte van de landen van het Oostblok van de jaren 70 tot en met de val van de Muur. Bij al deze vraagstukken was de FDP van de partij. Zelfs de eerste bondspresident was in de persoon van Theodor Heuss een liberaal.

Wanneer we de VVD en de FDP tot 1971 vergelijken, haalden beide partijen gemiddeld even lage verkiezingsresultaten. Om te kunnen regeren, hadden beide de steun van een grotere coalitiepartner nodig. Bij de FDP waren dit meestal de christendemocraten en deels ook de sociaaldemocraten. Sinds 1972 is dat echter anders: sindsdien behaalt de VVD gemiddeld meer dan dubbel zo hoge verkiezingsresultaten dan de FDP. Een groot deel van deze stemmen-groei bestaat daarbij uit eertijds confessionele kiezers. Desondanks zijn de FDP en de VVD op veel punten gelijk. Met name in de Europese politiek is de VVD een belangrijke partner. De posities van de VVD in kwesties op het gebied van economisch beleid komen eveneens vaak overeen met die van de FDP.

Ook de vergelijking met D66 is interessant. De FDP heeft historisch gezien niet de hervormingsdrift van deze partij. D66 zag zichzelf lange tijd als een beweging met onder andere het doel van democratische hervor-

---

ming en is als een anti-establishment-partij ontstaan. Voor deze claim heeft de FDP veel te lang meegeregeerd. Toch ontstond D66 in een tijd waarin ook de FDP met een sociaal-liberale coalitie van FDP en SPD een nieuwe stap waagde en, evenals D66, streefde naar een vermindering van de Oost-West-spanning. Tot op de dag van vandaag delen de FDP en D66 de bevordering van individuele ontplooiing en intellectuele vrijheid en de internationale en Europese oriëntatie. De focus die de FDP legt op onderwijs, sociale rechtvaardigheid en sterk multilateralisme, spreekt hierbij voor zichzelf.

Differentiatie en accentuering: de spagaat van de FDP

In de geschiedenis van de partij zijn er daarom ook veel voorbeelden van *beide* stromingen, met een rechts-liberale focus op economie en een sociaal-liberale oriëntatie op burgerrechten. Enerzijds deelden de FDP en D66 bijvoorbeeld de wens voor een ontspanning van de 'Ostpolitik', de politiek jegens de landen van het Oostblok, die de FDP samen met de SPD onder Willy Brandt ook wist te realiseren. Ook de eis van ecologische duurzaamheid en het nemen van verantwoordelijkheid voor ons milieu heeft de FDP vroeg beziggehouden; het eerste ministerie van Milieu van de Bondsrepubliek ontstond bijvoorbeeld onder de liberale minister Hans-Dietrich Genscher. Sabine Leutheusser-Schnarrenberger van de FDP is op haar beurt als minister van Justitie afgetreden, omdat ze voor de zogenaamde Grote Afluisteractie, meer specifiek de akoestische observatie van woningen, om redenen van burgerrech-

ten niet medeverantwoordelijk wilde zijn.

Anderzijds mag niet vergeten worden dat het in niet geringe mate aan de FDP te danken is dat Ludwig Erhard (minister van Economie tussen 1949-1963, bondskanselier tussen 1963-1966) zich na de Tweede Wereldoorlog met zijn concept van de sociale markteconomie – tegen de vele socialistische stemmen, zelfs bij de christendemocraten, in – kon laten gelden en zo het 'Wirtschaftswunder' (economisch wonder) mogelijk maakte. Ten slotte behaalde de FDP haar tot nu toe beste verkiezingsresultaat onder de helaas veel te vroeg overleden partijvoorzitter Guido Westerwelle vooral met de economisch-liberale eis om de belastingen te verlagen en de invloed van de staat te verminderen. Vergelijkbaar met de VVD gold de FDP decennialang als de onuitgesproken geijkte coalitiepartner van de conservatieve CDU. Dit eindigde in Nederland uiteindelijk met de neergang van het CDA, terwijl de CDU in Duitsland volgens velen de laatste oude volkspartij is en nog op 35 procent staat.

Het is voor de FDP vaak moeilijk om beide stromingen met elkaar te verenigen, waarbij sommige Nederlandse vrienden van mening zijn dat dit helemaal niet kan werken. Waar de VVD en D66 zich specifiek kunnen positioneren en hun steun in vergelijkbare, maar toch zeker ook onderscheidende milieus vinden, moet de FDP haar posities algemeen en breed kunnen communiceren. Beide varianten, de meer rechts-liberale en de meer links-liberale, spreken verschillende karakters en milieus aan. Zeer vereenvou-

---

digd gezegd: het links-liberale denken gaat sterker uit van het empathische vermogen om zich in de positie van een andere persoon te kunnen verplaatsen en de moeilijkheden ervan waar te nemen. Daarbij ligt de focus vooral op het individuele geval, het lot van het individu. Daarentegen is het rechts-liberale denken meer gericht op de grote structuren en abstracte beginselen. Natuurlijk is ook de VVD empathisch en ook D66 houdt abstracte beginselen in het oog. Vooral minister-president Mark Rutte lukt het om beide te verenigen. Toch lijken beide zienswijzen in de bevolking deels over verschillende milieus verdeeld te zijn. Juist het benadrukken van het ene of het andere perspectief slijt de mensen. Het verbinden van deze beide perspectieven is de claim, uitdaging en kans van de FDP. De politieke concurrenten zijn de afgelopen decennia veranderd. Tot de jaren 80 was de

FDP de enige mogelijke coalitiepartner voor de twee populaire partijen, de CDU en de SPD, maar nu moet ze deze strategische rol delen met de Groenen en Linksen. Vooral de Groenen proberen zagezegd stemmen van de FDP af te pakken en liberaal te zijn. Maar kijkend naar de verschillende ideeën van beide partijen over de mens blijkt dat de Groenen helemaal niet liberaal zijn. Terwijl liberalen erop vertrouwen dat mensen bepaalde verantwoordelijkheden voor zichzelf zien en verstandig handelen, vertrouwen de Groenen op het opleiden van mensen met regels en verboden. Daarbij classificeren ze ook technisch-politieke kwesties in morele categorieën, vooral wanneer wordt gezocht naar de slimste weg naar een duidelijk doel. Liberalen weten daarentegen dat de details van complexe oplossingen zelden vanuit één centrale plek kunnen worden bepaald. Ze erkennen hun eigen feilbaar-

Hans-Dietrich Genscher | Foto: 360b, Shutterstock

---

heid. In plaats van dogmatische standpunten zien ze meerwaarde in het betwisten en bediscussiëren van ideeën. In de strijd om de publieke opinie lijken de Groenen een voordeel te hebben: degenen die denken de juiste weg te kennen, kunnen hun ideeën luider en gemakkelijker communiceren.

Een meer voorlopige, taxerende houding zoals die van de liberalen vereist daarentegen een evenwicht in de communicatie, waardoor het moeilijk is om de inhoud scherp te verwoorden. Een scherpzinnige formulering is echter altijd noodzakelijk in de politiek, vooral voor een partij in de oppositie. Doet de FDP dat niet, dan verdrinkt ze in de massa van partijen, maar brengt ze haar posities niet afgewogen genoeg naar voren, dan verliest ze juist de evenwichtigheid die haar posities zo relevant maakt. Hoewel politici steeds vaker hun ideeën geconcentreerd in 140 tekens moeten verkopen, moet het antwoord van een liberaal in veel kwesties zijn: “Het hangt ervan af, ...”

Ondanks dat het de communicatie en de strijd om kiezersstemmen bemoeilijkt, biedt deze differentiatie bij het aangaan van de belangrijke uitdagingen van onze tijd een grote kans. Veel van de uitdagingen zijn complex, betreffen abstracte instrumentaria, moeten tussen de verschillende actoren worden uitonderhandeld en grijpen tegelijkertijd diep in het leven van elk individu in. Om deze vraagstukken op te kunnen lossen moeten wij empathie en abstracte beginselen, het individuele geval en de grote structuren, bij elkaar brengen. Zonder empathie

en het zicht op het individuele geval verliezen we het doel uit het oog. Zonder abstracte beginselen en structurele oplossingen raken we echter de beste weg kwijt. Beide factoren moeten helder gecommuniceerd worden. Dat kan echter in de regering beter worden gerealiseerd dan in de oppositie.

Deze ambivalentie kan in de huidige debatten in Duitsland goed worden waargenomen. Om op twee van de grote vraagstukken van de afgelopen jaren, klimaatverandering en het migratiedebat, eenvoudige antwoorden te geven, zou niet alleen ongepast zijn, maar ook politiek gezien extreem onzorgvuldig. Een goed antwoord op beide vraagstukken is afhankelijk van in hoeverre er rekening wordt gehouden met complexe details, multilaterale overeenkomsten en tegelijkertijd de respectievelijke individuele gevallen. Om hier de juiste balans te vinden, is een uitdaging die de FDP juist vanwege haar bijzondere structuur en positie in het partijenbestel bijzonder goed aan zou kunnen gaan.

In het debat over de juiste manier om de klimaatverandering een halt toe te roepen, is het duidelijk dat het evenwicht bijzonder moeilijk te bereiken is. Aan de ene kant neemt ter linker zijde van het politieke spectrum sinds jaren het aantal stemmen toe van degenen die de democratie en de sociale markteconomie het vermogen ontzeggen om adequaat en snel genoeg op de dreiging te reageren. Bij de meer gematigde linkerkzijde en de Groenen is de bestrijding van klimaatverandering echter vaak een strijd tegen bepaalde symbolen (vliegen, autorijden,

---

vlees eten), die meestal een morele lading krijgt. Het individuele geval lijkt hier telkens de overhand te krijgen. Structurele, zelfs technologische oplossingen, die het zonder verboden kunnen stellen, worden vooralsnog afgewezen. Aan de andere kant maken we mee dat ook decennia nadat we hebben geleerd over de door de mens veroorzaakte klimaatverandering deze door menigeen wordt ontkend en door velen wordt gebagatelliseerd. Hierbij wordt een vooruitstrevend, dus duurzaam klimaatbeleid ondergeschikt gemaakt aan vooral economische kortetermijnbelangen. En dat terwijl het belangrijk is om beide te combineren: het juiste doel, de snelle en effectieve bestrijding van de klimaatverandering, met de slimste weg, een intelligente, structurele oplossing als de markteconomische emissiehandel.

Hoe moeilijk het is om deze gedifferentieerde houding vervolgens ook goed te communiceren, heeft de FDP in het klimaatdebat vaak genoeg meegemaakt. In het publieke debat zijn losse statements vaak belangrijker dan langetermijnbeleid; tegelijkertijd worden de voorgestelde oplossingen, die zeer abstract en structuurveranderend zijn, maar het probleem beter zouden oplossen, niet serieus genomen en geweigerd.

Ook bij het tweede grote onderwerp van discussie, asiel en immigratie, zien we beide extremen. Enerzijds zijn er mensen die gezien het vreselijke lot van de vluchtelingen onmiddellijk elk debat over een structureel kader wat betreft de voorwaarden voor hun opvang afwijzen, ook al zou

dit het lot van de vluchtelingen op de lange termijn aanzienlijk verbeteren. Anderzijds zijn er personen die iedere vorm van opname van vluchtelingen afwijzen, wijzend naar het systeem waarvan de regels het niet toe zouden staan, zonder oog te hebben voor het lijden van deze mensen. Geen van beide kan de juiste weg zijn. Ook al kan ik als christen de motieven van naastenliefde en hulp aan medemensen volgen, toch is hierbij weer een structurele oplossing nodig die het lot van het individu nooit uit het oog verliest.

De vergelijking met beide Nederlandse liberale partijen werpt dus een licht op de bijzondere weg van de FDP. Deze maakt de strijd om de gunst van de kiezers voor haar moeilijker, maar biedt tegelijkertijd kansen voor de nieuwe uitdagingen waar we voor staan. De vergelijking tussen de drie partijen maakt naast de verschillen ook de overeenkomsten binnen de liberale familie duidelijk: een gemeenschappelijke inzet op mondiaal en Europees niveau voor de rechtsstaat en de multilaterale allianties, gebaseerd op de eerbiediging van de mensenrechten. En het geloof in de vrijheid van het individu, gepaard met het nemen van verantwoordelijkheid.

Otto Fricke is lid van de Duitse Bondsdag voor het kiesdistrict Krefeld I – Neuss II en is woordvoerder begrotingsbeleid van de FDP-fractie.

Dit artikel is een vertaling van de originele Duitse tekst.

Literatuurlijst

- ARD-aktueel, 'Wählerwanderungen', *Euro-pawahl 2019. Deutschland*, 26 mei 2019, URL: <https://wahl.tagesschau.de/wahlen/2019-05-26-EP-DE/analyse-wanderung.shtml>, geraadpleegd op 4 december 2020.
- Van Baalen, C., Wielenga, C., Wilp, M., *Eine zersplitterte Landschaft. Beiträge zur Geschichte und Gegenwart niederländischer politischer Parteien*, Amsterdam, 2018.
- Brozka, M., Heller, R., Kahl, M., Kreikemeyer, A., 'Das liberale Paradigma auf dem Prüfstand: Friedensforschung und Sicherheitspolitik an den Bruchstellen der Globalisierung', *Sicherheit und Frieden*, 2019, nr. 2, pp. 53-61.
- Europese Commissie, *Bericht über die Rechtsstaatlichkeit 2020. Länderkapitel zur Lage der Rechtsstaatlichkeit in Polen*, Brussel, 2020.
- Europese Commissie, *Bericht über die Rechtsstaatlichkeit 2020. Länderkapitel zur Lage der Rechtsstaatlichkeit in Ungarn*, Brussel, 2020.
- European Stability Initiative, 'Poland's deepening crisis. When the rule of law dies in Europe', 14 december 2019, URL: <https://www.esiweb.org/publications/polands-deepening-crisis-when-rule-law-dies-europe>, geraadpleegd op 4 november 2020.
- Pütz, C., 'Die Entkernung der Demokratie. Ungarn als Trendsetter in Europa?', *Heinrich Böll Stiftung*, 14 juni 2012, URL: <https://www.boell.de/de/demokratie/europa-nordamerika-demokratie-ungarn-europa-14838.html>, geraadpleegd op 5 november 2020.
- Skorić, T., 'Demokratie auf Abwegen. Was ist seit der Verabschiedung des umstrittenen Notstandsgesetzes in Ungarn passiert?', *Friedrich Naumann Stiftung*, 26 mei 2020, URL: <https://www.freiheit.org/ungarn-demokratie-auf-abwegen>, geraadpleegd op 5 november 2020.

Duitse Bondsdag

